

Bajorų žemėvaldos slinkty s XIX a. antrojoje pusėje: dvarų sekvestravimas ir konfiskavimas, rusų dvarininkų grupės susidarymas (Kauno ir Vilniaus gubernijos, 1863–1873 m.)

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: bairauskaite@istorija.lt

Straipsnyje nagrinėjamas žemėvaldos veiksnio panaudojimas Rusijos imperijos politikoje vadinamajame Šiaurės vakarų krašte po 1863–1864 m. sukilimo. Žemėvaldos apribojimas buvo taikytas kaip bausmė krašto bajorams už pasipriešinimą imperijai, taip pat kaip rusų nacionalizmo strategijos instrumentas. Pirmasis bajorų žemėvaldos apribojimo etapas, kuris buvo represinis, prievartinis, truko nuo 1863 iki 1873 metų. Straipsnyje siekiama aptarti pagrindinius apribojimo instrumentus – valdų sekvestravimą, konfiskavimą, draudimus, tarp kurių išsiskiria 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas, rusų dvarininkų išvirtinimo krašte pradžia; rekonstruoti žemėvaldos apribojimų taikymo eigą ir rezultatus Vilniaus ir Kauno gubernijose.

Raktažodžiai: 1863–1864 m. sukilimas, bajorų žemėvalda, sekvestravimas, konfiskavimas, „ne lenkų kilmės“ žemvaldžiai, rusų dvarininkai

ĮVADAS

Po 1863–1864 m. sukilimo imperinė politika Vakarų regione iš esmės pasikeitė: valdžia nutraukė dialogą su vietos elitu ir nusitaikė į jo galios šaltinį – privatinę nuosavybę, pirmiausia – į žemėvaldą. Nuosavybės nusavinimas buvo taikytas kaip bausmė už pasipriešinimą imperijai ir kaip rusų nacionalizmo strategija. Trys skirtingų tikslų siekiantys būdai – turto sekvestravimas ir konfiskacija, „lenkų kilmės“ bajorų elito stūmimas nuo žemės ir pastangos diegti rusų žemėvaldą – turėjo pakeisti krašto žemėvaldos struktūrą, sumažinant joje bajorų žemvaldžių dalį, pakirsti bajorų elito materialinį galios pamatą, naikinti jo savarankiškumą ir griauti konsolidaciją, galiausiai pertvarkyti jo geografinę, socialinę ir kultūrinę erdvę.

Rusijos imperijos XIX a. antrosios pusės politikoje Vakarų regiono bajorų žemėvaldos apkarpymas laikytas itin svarbiu šį luomą „sutramdančiu“ įrankiu, nors jo panaudojimas prasielenkė su imperijos socialinės politikos principu remtis į bajorų luomą ir užtikrinti jo teisę į privačią nuosavybę. XIX a. paskelbta specialių įstatymų rinkinių, kuriuos buvo

patogu naudoti praktikoje, taip pat darbų, nagrinėjančių rusų žemėvaldos raidą šiame regione [49; 62; 68].

Bajorų dvarų konfiskavimas lenkų istoriografijoje laikytas didele tautos netektimi, todėl mėginta nustatyti jos mastą. Minėtinas Lenkijos Karalystėje, Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje rusų valdžios XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje konfiskuotų dvarų sąrašas, sudarytas Janusza Iwaszkiewiczaus. Jis nėra išsamus, todėl vertingas tik kaip bandymas įvertinti bajorijos praradimus imperijos laikotarpiu [61, 43–46].

Rusų privačios žemėvaldos susidarymą Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijose po 1863–1864 m. sukilimo nagrinėjo Waclawas Schmidtas [58], savo darbą rašęs tuoj po imperijos žlugimo, o medžiagą rinkęs Vilniaus archyvuose. Lietuvai ir Rusijai pasirašius 1920 m. liepos 21 d. sutartį, buvo priverstas darbą nutraukti. Jis aptarė imperijos kolonijinę politiką ir jos pasekmes Šiaurės vakarų krašto visuomenei, pagrindinius 1864–1867 m. teisės aktus, padėjusius pamatus rusų žemėvaldai. Vėlesnį laikotarpį apžvelgė trumpai, nes nespėjo surinkti duomenų. Šiame darbe jis kėlė klausimą dėl tautybės sąvokos taikymo biurokratiame diskurse, „ruso“ ir „lenko“ apibrėžimo teisės aktuose ir administracinėje praktikoje. Prieduose paskelbė Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijų dvarų, perėjusių rusų žemvaldžiams, sąrašus, tačiau jie nėra išsamūs.

Apie žemėvaldos veiksnio panaudojimą imperijos socialinėje politikoje rašė istorikai, nagrinėję bendrą imperijos politiką Šiaurės vakarų krašte XIX a. antrojoje pusėje. Ko gero, plačiausiai ją aptarė baltarusių istorikė Susana Sambuk [69]. Jos monografija, nors ir nelaisva nuo marksistinės paradigmos postulatų, vis dėlto sulaužė nuostatą ignoruoti bajorų klausimą istoriografijoje. Autorė aptarė praktiškai visas imperinės politikos gaires bajorijos atžvilgiu XIX a. antrojoje pusėje, paliesdama ir žemėvaldos apribojimo problemą. Ji diferencijavo imperijos politiką: didesnę spaudimą bajorai patyrė M. Muravjovo valdymo laikais, po 1866 m. ši politika švelnėjo, nes siekta užsitikrinti Vakarų krašto stambių žemvaldžių paramą. Rusų žemėvaldos diegimo politiką autorė vertino kaip socialinį, ekonominį ir politinį pasipriešinimą lenkams.

Rusų istorikė Ana Komzolova monografijoje, skirtoje M. Muravjovo ir jo įpėdinių politikai Šiaurės vakarų krašte, aptarė bajorų teisių suvaržymą [66]. Šio tyrimo leitmotyvas – krašto administracijos formavimas, centro ir vietinės administracijos politikų kaita, nesutarimai dėl Šiaurės vakarų krašto integracijos strategijų ir metodų. Lenkų bajorų žemėvaldos apribojimo ir rusų žemėvaldos sklaidos veiksnį imperijos politikoje istorikė vertina panašiai kaip S. Sambuk, pabrėždama, kad naujieji krašto administratoriai atsisakė M. Muravjovo agrarinės politikos, linko daryti nuolaidų režimui lojaliems vietiniams žemvaldžiams ir nesureikšminti rusų dvarininkų įsitvirtinimo krašte.

Į žemėvaldos veiksnį imperijos politikoje Pietvakarių gubernijose atkreipė dėmesį D. Beauvois, tyręs žemės problemą dešiniakrantėje Ukrainoje 1863–1914 metais. Jo manymu, sistemingas bajorų žemėvaldos apkarpymas XIX a. antrojoje pusėje buvo nuožmiausias lenkų civilizacijos naikavimo etapas. Ukraina, kuri mažiausiai prisidėjo prie sukilimo, tapo aršios lenkų ir rusų kovos dėl žemės arena. Lenkams žemė buvo sakralinė vertybė, paskutinis tėvynės gynimo bastionas, o rusams – veiksmingas ginklas priversti paklusti pakėlusius ginklą prieš imperijos valdžią. D. Beauvois išskiria du bajorų žemėvaldos apribojimo po sukilimo laikotarpius. Jo nuomone, 1863–1865 m. ženklino akla neapykanta ir nuožmūs veiksmai. Jis aptarė visą kompleksą valdžios priemonių, nutaikytų į žemvaldžius: nuo planų masiškai išskeldinti bajorus iki į izdą nusavintų valdų išpardavimo. Šis laikotarpis baigėsi 1865 m. liepos 23 d. instrukcija, kurioje aptartos dvarų pardavimo rusams lengvatinėmis sąlygomis

taisyklės. Antrasis laikotarpis – 1865–1875 m., kai prieš bajorų žemėvaldą nukreipta politika tapo nuoseklesnė ir labiau apgalvota. Vienas šios politikos akcentų – 1865 m. gruodžio 10 d. įsakas, uždraudęs lenkų kilmės asmenims, pirmiausia bajorams, pirkti žemę devyniose Šiaurės vakarų ir Pietvakarių gubernijose. D. Beauvois šį įsaką laiko stipriausiu rusifikacijos ginklu, nors teigia, kad šio įsaką nesilaikymas sumažino galimus lenkų bajorų nuostolius. Finansinį smūgį turėjęs suduoti 10 % kontribucijos mokestis, kuriam nustatyti 1866 m. buvo įsteigtos specialios komisijos, vertinusios dvarų pajamas [54, 21–27, 41]. Tačiau, D. Beauvois manymu, imperijos valdžiai nepavyko pakirsti lenkų bajorų žemėvaldos Ukrainoje: čia buvo konfiskuoti 144 dvarai iš 13 601 regiono dvaro, o rusams atiteko 1 736 dvarai [54, 34, 38–39]. Nevykusios žemėvaldos apribojimo akcijos priežasčių, jo manymu, būta įvairių, tarp jų – pasikeitusi imperatoriaus nuostata po 1866 m. balandžio 4 d. pasikėsinimo į jo gyvybę, kai jam prirėkė aukščiausio visuomenės sluoksnio paramos, siekis išlaikyti Rusijos tarptautinį autoritetą, didėjantis bajorų žemėvaldžių servilizmas. Valdžia keitė draudimų skalę ir ilgainiui atsisakė autoritarinių žemės nusavinimo metodų [54, 28–40].

Tą patį reiškinį – žemės nusavinimą po sukilimo – kiek kitaip vertina lenkų istorikas Romanas Jurkowskis [57, 25–62]. Monografijoje, kurios pagrindinis objektas – XIX a. antrosios pusės bajorų žemės ūkio draugijos šešiose Šiaurės vakarų krašto gubernijose (dab. Baltarusija ir Lietuva) ir jų veikla, jis aptaria privačios žemėvaldos padėtį po sukilimo. Kaip ir D. Beauvois monografijoje, pagrindinis šio krašto žemės savininkas yra bajoras lenkas, 1863 m. Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijose valdęs 93,2 % dvarų ir 82,2 % žemės, kuri po sukilimo buvo apkarpyta [57, 38]. Žemėvaldos kaita nebuvo pagrindinis tyrimo objektas. Autoriui labiau rūpėjo sukurti bendrą žemėvaldos vaizdą, matyt, dėl to jis tik probėgšmais, remdamasis XIX a. statistika, ano meto ir šiuolaikine istoriografija, aptarė, jo manymu, svarbesnes jį dominančio laikotarpio problemas: trumpai paminėjo dvarų sekvestravimą ir konfiskaciją, aptarė, nors ir nenuosekliai, rusų žemėvaldos plėtos teisinį pamatą. Pabrėždamas oficialios statistikos nepatikimumą jis bandė operuoti nepalyginamais skaičiais, o tai leido pastebėti tik bendrą tendenciją: rusų žemėvalda krašte plito, tačiau jos dalis bendroje žemėvaldos struktūroje liko maža. Kadangi autorius daugiausia rėmėsi istoriografija, apsiribodamas duomenimis apie dabartinę Baltarusijos teritoriją, Vilniaus (rašo tik apie 4 „baltarusiškas“ apskritis), o ypač Kauno gubernijų bajorų žemėvaldos būklę po sukilimo šiame darbe pateikiama fragmentiškai. Be to, autorius naudojami nepatikrintais duomenimis ir pakartojė į istoriografiją įsivėlusias klaidas [57, 25–52]. Apie 1865 m. gruodžio 10 d. įsaką pasekmes rašė Janusz Smokowski [59]. Jo darbas yra paremtas skelbtais XIX a. šaltiniais ir XX a. pradžios veikalais, aptariančiais rusų žemėvaldos Šiaurės vakarų krašte klausimą, todėl autorius tik pakartojė pagrindinius lenkų istoriografijos teiginius apie nevykusią imperijos politiką ir lenkų žemėvaldžių vyravimą regione.

Bajorų žemėvaldos kaitos teisinį aspektą po sukilimo nagrinėjo baltarusių istorikai. Viačeslavui Paniucičiui labiau rūpėjo žemėvaldos klausimo sprendimas atsižvelgiant į tautinių veiksnį: lenkų žemėvaldos apribojimas, rusų ir baltarusių valstiečių žemėvaldos plėtos tendencijos, žydų dalyvavimo žemės valdyje formos. Jis aptarė įstatymus, apribojusius lenkų teisę dalyvauti žemės apyvartoje, taip pat rusų žemėvaldos plėtos teisinį pamatą [67]. Baltarusijos gubernijų (Gardino, Minsko, Mogiliavo ir Vitebsko) bajorų žemėvaldos raidą XIX a. antrojoje pusėje tyrė Anatolijus Žytko, aptaręs svarbesnius žemėvaldą reguliuojančius įstatymus ir konkrečius jų įgyvendinimo rezultatus šiose gubernijose [64, 96–134].

Teisinį žemėvaldos apribojimo XIX a. antrojoje pusėje aspektą Lietuvos istoriografijoje nagrinėjo L. Bičkauskas-Gentvila. Viename straipsnyje aiškinamas „lenkų“ ir „rusų“

kilmės žemvaldžių priešpriešos panaudojimas imperinėje politikoje, aptariami kai kurie svarbesni lenkų kilmės žemvaldžių teises ribojantys įstatymai, tačiau pagrindinis jo straipsnių objektas yra valstiečiai, jų privačios nuosavybės teisių apribojimai, imperijos agrarinė politika. Autoriaus manymu, taip buvo siekiama išlaikyti stambią dvarininkų žemėvaldą Lietuvoje ir Baltarusijoje. Kitame straipsnyje nagrinėjami privačios žemėvaldos pokyčiai XIX a. antrojoje pusėje, aptariama agrarinė politika Šiaurės vakarų krašte, Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų gyventojų žemėvaldos būklė, todėl užsimenama apie bajorų dvarų sekvestravimą, konfiskaciją, kontribuciją ir rusų žemėvaldos formavimą [55; 56]. Autorius remiasi archyvų šaltiniais, tačiau jie naudojami selektyviai ir iliustratyviai: siekiama pagrįsti kapitalizmo plėtos ir valstiečių ūkio kapitalizacijos apribojimo, stambių bajorų dvarų ir vokiečių žemėvaldos palaikymo koncepciją.

Draudimų žemėvaldos srityje ir kontribucijos mokesčio reikšmę imperijos tautinėje politikoje apžvelgė Darius Staliūnas. Jam rūpėjo išsiaiškinti, kaip rusų aukščiausioji valdžia ir vietos valdininkai, įgyvendindami žemėvaldos ir privačios nuosavybės apribojimo įstatymus, kurdami rusų atkėlimo į Šiaurės vakarų kraštą planus, skyrė bajorus pagal tautinį požymį, kaip formavosi valdžios nuostatos dėl rusiško elemento įkurdinimo. Kartu jis aptarė skirtingas valdžios atstovų pozicijas rengiant žemėvaldos apribojimo teisinę bazę [60, 120–149].

Paminėti darbai sukūrė gana išsamų vaizdą imperinės politikos, nutaikytos į vietinius bajorus, kai socialinės ir tautinės politikos instrumentu tapo žemės perskirstymas. Žemėvaldos klausimas Vakarų regione neprarado reikšmės imperijos politikoje praktiškai iki Rusijos imperijos žlugimo ir lietė visus socialinius sluoksnius. XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje imperija jį sprendė vadovaudamasi pirmiausia ne ekonominiais, bet politiniais motyvais, taip deformuodama modernėjančios visuomenės socialinę ir ekonominę raidą.

Šių deformacijų pagrindinė priežastis ir objektas buvo XIX a. viduryje sukilusi „lenkų kilmės“ bajorija, kurią imperija laikė savo priešu ir konkurentu kovoje už įtaką visuomenėje, todėl skirtingoms visuomenės grupėms taikyti apribojimai žemėvaldoje priklausė nuo „lenkų kilmės“ bajorams taikytų apribojimų. Straipsnio tikslas – pradėti skelbti rezultatus nuoseklių tyrimų, kodėl ir kaip kito bajorų žemėvalda XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje. Šiame straipsnyje aptariamas pirmasis bajorų žemėvaldos apribojimo etapas, kurio pradžia laikytini 1863 m., kai prieš sukilėlius buvo taikomos ekonominės represijos, o sąlygine pabaiga – 1873 m., kai buvo paskelbta, kad nutraukiamas bajorų dvarų konfiskavimas.

Pirmajam bajorų žemėvaldos apribojimo etapui būdingas represinis, prievartinis pobūdis, todėl siekiama aptarti pagrindinius apribojimo instrumentus – valdų sekvestravimą, konfiskavimą, draudimus, tarp kurių išskirtinis yra 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas, ir rusų dvarininkų įsitvirtinimo krašte pradžią, rekonstruoti šių instrumentų taikymo eigą ir rezultatus Vilniaus ir Kauno gubernijose.

DVARŲ SEKVESTRAVIMAS IR KONFISKAVIMAS

Dvarų, žemės sklypų, namų, kilnojamosios nuosavybės sekvestravimą imperijos valdžia taikė sukilėliams kaip bausmę ir turtinę atsakomybę. Be to, jai tai buvo operatyvi priemonė pakirsti sukilimo materialinę bazę: dvarai aprūpino sukilėlius maistu, pašarais, ginklais ir drabužiais. Sukilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje prasidėjo 1863 m. vasario mėn., o jau 1863 m. kovo 15 d. imperatorius patvirtino sukilimo dalyvių nuosavybės sekvestravimo taisykles. Vietos valdžiai liepta sekvestruoti sukilimo dalyvių dvarus, kitą nekilnojamąjį, kilnojamąjį turtą, kapitalą, vertybinius popierius bei brangiuosius metalus ir visa tai perduoti vietiniams Valstybės turto rūmams, sekvestruotus namus miestuose – vietinėms miesto valdyboms,

kitą turtą parduoti ir už jį gautas lėšas įnešti į išdą. Dalį nekilnojamojo turto leista palikti sukilimo nerėmusiems bendraturčiams, tačiau įpareigojo juos dalį pajamų, priklausančių sukilimo dalyviams, reguliariai įmokėti į išdą. Valdų nuomininkams leista likti jose tiek, kiek numatė sutartis, bet nuomą mokėti išdui. Sekvestruotų dvarų pajamas įsakyta naudoti dvarų valdymo reikalams, dengti kreditą, mokėti išdo ir žemės mokesčius, gražinti privačias skolas. Likusias pajamas liepta padėti į banką kaip indėlį su palūkanomis. Pažadėta, kad paaiškėjus, jog sekvestruoto dvaro savininkas kaltinamas nepagrįstai, dvaras ir likusios pajamos jam bus gražinti [49, 5–7; 48.2]. Gubernijų Valstybės turto rūmams buvo išsiuntinėta valstybės turto ministro Aleksandro Zelenojaus instrukcija, nustatanti sekvestruotų dvarų perėmimo į valstybės išdą, jų valdymo ir valdytojų atsiskaitymo tvarką [27, 4–5].

Sekvestruotų dvarų valdytojais rekomenduota skirti Valstybės turto rūmų valdininkus, tačiau jeigu dėl sekvestravimo masto tokių valdininkų pritrūktų, Rūmų valdytojams rekomenduota parinkti dvarų valdytojais ir kitus asmenis nepriklausomai nuo jų socialinės padėties. Savo nuožiūra jie galėjo dvarus patikėti pirkliais, valstiečiams ar miestiečiams, sekvestruotų dvarų administratoriams ar ekonomams, žodžiu, bet kuriam politiškai patikimam asmeniui, išskyrus žydus. Iš pašalinių asmenų liepta reikalauti piniginio užstato, lygaus pusės metų dvaro pajamoms, taip pat patikimo laidavimo. Sekvestruotų dvarų valdytojų darbui atlyginti numatyta skirti 10 % dvaro grynųjų pajamų [27, 4v]. Vietinių asmenų įtraukimas į sekvestruotų dvarų valdymą neturėjo aiškios socialinės programos bruožų, tačiau rodė tendenciją Vakarų krašte remtis žemesniais socialiniais sluoksniais, priešinamais bajorijai.

Atvykęs į kraštą gegužės mėn. M. Muravjovas paskelbtų taisyklių nepaisė ir vykdė savarankišką politiką. 1863 m. gegužės 24 d. jis paskelbė Instrukciją dėl karinio ir civilinio valdymo Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernijų apskrityse. Jos 14-ame punkte reikalauta tuoj pat sekvestruoti dvarus ir turtą tų asmenų, kurie „priesiekė sukilėliams arba kitaip dalyvavo sukilime, arba rėmė jį pinigais ir kitais materialiniais ištekliais, platino sukilimo proklamacijas ir apskritai nepatikimais ir nusikalstamais veiksmais bandė nuversti valstybės valdžią“. Gubernatoriams liepta šią priemonę taikyti nedelsiant ir „nesvyruojant“ („не допуская ни малейшего колебания“). Nuosaikeinę 1863 m. kovo 15 d. įsako nuostatą – rūpintis sekvestruotais dvarais, tvarkingai juos valdyti, laiku rinkti mokesčius ir jų nepriemokas į išdą, nepalikti dvarų savininkų be pragyvenimo šaltinio – pakeitė kategoriškas reikalavimas visus sekvestruotų dvarų grūdus nusavinti kariuomenei ir kaimo sargyboms išlaikyti, kitus maisto produktus ir kilnojamąjį turtą išparduoti, o gautus pinigus ir visas dvarų pajamas skirti sukilimui slopinti [26]. Ši priemonė buvo ekstraordinarinė ir laikina, neorientuota į ilgalaikę perspektyvą.

Sekvestruoti bajorų dvarai nevirto valstybės nuosavybe, bet dvarų savininkai iš jų turėjo išsikelti. Dvaruose pagaminta produkcija, išparduotas kilnojamas turtas sudarė valstybės išdo pajamų šaltinį, todėl jų valdymas ir priežiūra prilygo valstybės materialinių interesų gynimui. Dvarą perėmusiam valdininkui per vieną mėnesį reikėjo sudaryti ir pateikti dvaro valdymo planą su išsamia jo pajamų ir išlaidų sąmata, atsiskaityti Valstybės turto rūmams, vykdyti buvusio savininko kreditinius įsipareigojimus, mokėti jo skolas ir pan. Dvarų ūkio palaikymo išlaidas, kol bus gautas pelnas, dengė Valstybės turto rūmai. Valdytojai turėjo veikti pagal instrukciją, o biurokratizuota sekvestruotų dvarų priežiūra siekta apsaugoti dvarą nuo ūkinio bankroto. Atskirai buvo perimami dvarų miškai, ir tai juos saugojo nuo iškirtimo. Nuo dvarų ūkio buvo atskirti pramoniniai gamybos objektai. 1863 m. vasarą valstybės turto ministras A. Zelenojus įsakė visas sekvestruotų dvarų degtinės ir alaus daryklas,

jų sandėlius perduoti vietinėms akcizo valdyboms, pavesti joms išnuomoti daryklas, o sandėliuose sukauptą produkciją realizuoti urmu [14].

Dvarų sekvestravimas Vilniaus ir Kauno gubernijose prasidėjo 1863 m. birželio viduryje, kai paaiškėjo pirmieji valdžios ir sukilėlių priešpriešos rezultatai. Į dvarus buvo siunčiamos vadinamosios „skrajojantčios komisijos“, kurias sudarė gubernijų valdybų valdininkai, apskričių policijos pareigūnai, o jei dvare buvo miškas – girininkai. Valstybės turto rūmų valdininkų pareiga buvo aprašyti dvaro kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą ir priimti dvarą į rūmų žinią. Kauno gubernijoje veikė apygardiniai valstybės turto rūmų skyriai, turėję prižiūrėti sekvestruotus dvarus iki valdytojo paskyrimo [5; 12; 48.1].

Dvarų sekvestravimo mastas istoriografijoje vertinamas skirtingai. R. Jurkowskio manymu, jo apskritai neįmanoma įvertinti, nes sekvestravimo eiga nuolat kito: vieni dvarai buvo gražinami savininkams, kiti konfiskuojami [57, 40]. Tačiau sekvestravimas bajorams žemvaldžiams turėjo rimtų pasekmių: dalis dvarų nors ir grįžo savininkams, bet tik po kurio laiko, dalį jų bajorai buvo verčiami perduoti, tad ištisos bajorų giminės neteko kitados stiprių tėvoninių dvarų. Išlikusi oficiali medžiaga vis dėlto leidžia atkurti dvarų sekvestravimo eigą ir jo pasekmes.

Iš Vilniaus gubernijos viršininko kanceliarijos ir Vilniaus gubernijos valdybos nuo birželio vidurio iki rugsėjo vidurio Vilniaus valstybės turtų rūmų valdytojui reguliariai siunčiami raštai su sekvestruotinių dvarų sąrašais rodo, kad pirmosios sankcijų aukos buvo aktyvūs sukilimo dalyviai, jo rėmėjai ir sukilėlių giminės. Į sekvestruotinių dvarų sąrašus buvo įtraukti žuvusių, suimtų ir jau ištremtų į Rusijos gilumą sukilėlių dvarai, taip pat jų tėvams ar artimiausiems giminėms priklausantys dvarai [23]. Vilniaus gubernijoje valdžia veikė operatyviai: 1863 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais visose septyniose jos apskrityse iš viso buvo sekvestruota 317 dvarų, žemės sklypų, namų ir kilnojamojo turto, iš jų 189 objektai buvo bajorų dvarai [41]. Keliolikos dvarų sekvestravimas buvo nutrauktas nenurodžius priežasčių [15]. Tuo pat metu valdininkams teko spręsti klausimą, kaip elgtis su tais dvarais, kurių savininkai sukilime nedalyvavo, tačiau jų vaikai parėmė sukilimą ginklais. 1863 m. rugpjūčio pradžioje M. Muravjovas priėmė sprendimą: tuo atveju, kai savininko vaikai turėjo paveldėjimo teisę, jų būsimąją dalį atskirti nuo bendros nuosavybės ir šiai daliai uždėti draudimą, t. y. dvaro savininkas turėjo atiduoti išdui dalį savo dvaro grynųjų pajamų [16]. 1863 m. rugsėjo–gruodžio mėnesiais 35 Vilniaus gubernijoje sekvestruoti dvarai buvo gražinti jų savininkams, iš jų 8 dvarų daliai pajamų buvo uždėtas draudimas [17].

Panaši tendencija išliko ir kitais metais. Vilniaus valstybės turto rūmų ataskaitos rodo, kad dauguma dvarų buvo sekvestruota 1863–1864 metais. 1865 m. sausio 1 d. ši įstaiga disponavo 131 dvaru (tais metais gražinti savininkams dvarai ataskaitoje jau neatsispindi). 1864 m. ji priėmė dar 94 dvarus, tačiau per tą laiką 99 dvarams sekvestras buvo panaikintas [31]. 1865 m. rūmai perėmė tik 5 sekvestruotus dvarus, 8 dvarus gražino savininkams [32]. 1866 m. ataskaita neišliko, bet 1867 m. ataskaita rodo, kad dvarų sekvestravimas Vilniaus gubernijoje praktiškai nebevyko. Tais metais rūmai valdė 56 sekvestruotus dvarus, 39 gražino savininkams [33]. 1869–1872 m. Valstybės turto valdyba turėjo tik 8 sekvestruotus dvarus, dėl kurių likimo valdžia delsė priimti sprendimą. 1874 m. sekvestruotų dvarų Vilniaus gubernijoje apskritai nebeliko [34, 11; 36, 26v; 37, 31v; 38]. Taigi galima daryti prielaidą, kad 1863–1865 m. sekvestravimas buvo taikomas 288 Vilniaus gubernijos dvarams.

Kauno gubernijoje dvarų sekvestravimas vyko ne taip sklandžiai. Čia telkėsi pagrindinės sukilėlių jėgos, vyko ginkluoti susirėmimai, todėl valdininkai sunkiai judėjo sukilimo apimtoje teritorijoje. Jie lankė dvarus karo padėties sąlygomis, baimindamiesi patekti į sukilėlių rankas,

todėl dėsle vykti į paskirtuosius dvarus, vengė atlikti pareigas, ir dalis numatytų sekvestruoti dvarų iki sukilimo pabaigos nepateko į valstybės išdą. Pagal Kauno valstybės turto rūmų valdininkų sudarytus sąrašus, nuo 1863 m. liepos iki lapkričio mėn. pradžios Kauno gubernijoje buvo sekvestruoti 72 dvarai, tačiau „juodasis sąrašas“ turėjęs būti kur kas didesnis [18] – į jį neįtraukti 26 dvarai, minimi valdininkų ataskaitų juodraščiuose [22]. Galima prielaida, kad valdininkai gavo nurodymus sekvestruoti ir daugiau dvarų. Antai Šiaulių apskrities viršininkas rugpjūčio pradžioje rašė Kauno valstybės turto rūmų valdytojui Jakovui Butkovskiui, kad jam patikėtoje apskrityje reikia sekvestruoti apie 60 dvarų, dalis jų yra stambūs, o valdininkų šiam darbui atlikti trūksta [13]. Į 1864 m. kovo mėn. pradžioje sudarytą Kauno gubernijoje sekvestruotų dvarų sąrašą įtraukti 194 dvarai [20], 1864 m. balandžio mėn. pradžios sąrašė yra 151 dvaras, taip pat nurodyti jų valdytojai [21, 5–20]. Tų pačių metų spalio 1 d. Kauno valstybės turto rūmai disponavo 154 sekvestruotais dvarais, tačiau į jų sudarytą sąrašą jau nepateko 41 dvaras, gražintas savininkams nuo 1863 m. rugsėjo iki 1864 m. rugsėjo mėnesio [44]. Kauno gubernijoje dar keli dvarai buvo sekvestruoti 1864 m. lapkričio mėn. – 1866 metais [19]. Taigi šis ir kiti sąrašai rodo kintančią situaciją, tačiau galima daryti prielaidą, kad sekvestravimas per visą laikotarpį buvo taikytas ne mažiau kaip 200 Kauno gubernijos bajorų dvarų. Reikia manyti, kad po 1867 m. ir čia sekvestruotų dvarų skaičius sparčiai mažėjo.

Viena priežasčių, dėl kurių mažėjo sekvestruotų dvarų, buvo jų valdymo problema. Parinkdami valdytojus sekvestruotiems dvarams vietiniai biurokratai praktiškai turėjo susidurti tiek su ūkine nekompetencija, tiek su socialiniu ir tautiniu klausimu, kai dar nebuvo susiformavusi aiški valdžios nuostata. Vakarų gubernijose tarnavusių valdininkų, be savo pagrindinių pareigų, pajėgusių tvarkytis dvaruose, akivaizdžiai stigo, o jų ūkinė kompetencija kėlė abejonių. 1863–1864 m. valdininkams ypatingiems pavedimams buvo priskirta tik dvarų kontrolė, kartais jiems tekdavo apskrityje prižiūrėti po kelis ir keliolika dvarų [21, 5v–11]. Jie kontroliavo dvarų pajamas iš atskirų išnuomotų ūkio objektų (smuklių, malūnų, ežerų) ir į žemės ūkio reikalus nesikišo, bet galėjo patys išnuomoti palivarką ar žemę su sąlyga, kad tai bus politiškai patikimi asmenys ir sumokės užstatą. Tačiau jiems buvo draudžiama išnuomoti visą dvarą be gubernijos viršininko leidimo [10].

Kauno gubernijos viršininkas siūlė išeitį: dvarų administratoriais skirti valstiečių bendruomenes arba sentikius su sąlyga, kad jie mokės užstatą [6]. Siūlymas atliepė M. Muravjovo mintį pagrindiniu krašto socialiniu veikėju padaryti valstietį ir sentikį, o bajorus stumti į socialinį pakraštį [9], tačiau valstiečiai tuo metu nebuvo pasirengę prisiimti ponų dvarų valdytojų vaidmens [11].

Vietos valdžia vengė skirti administratoriais vietinius bajorus, juos pripažino tik tada, kai nebuvo kitų kandidatų. Ji nepasitikėjo „lenkų kilmės“ asmenimis, net jei šie sukilime nedalyvavo, ir reikalavo paliudyti jų patikimumą. Valdžiai kėlė įtarimą ir rusų politinis patikimumas. Kai iš Vilniaus tardymo komisijos atleidus štabo rotmistrą Schmidą pasklido gandai, kad jis administruoja kažkurį sekvestruotą dvarą, pulkininkas Božeranas atkreipė dėmesį į sekvestruotų dvarų valdytojus rusus, neturėjusius apskričių karo viršininkų liudijimų dėl politinio patikimumo, ir pareikalavo, kad Vilniaus valstybės turto rūmai, prieš skirdami dvarų valdytojus ar administratorius, akylai tikrintų visus kandidatus nepriklausomai nuo tautybės [11]. Tie patys reikalavimai kelti dvarų nuomininkams.

Jau 1863 m. rudenį apsižiūrėta, kad sekvestruoti dvarai ir nekilnojamasis turtas Valstybės turto rūmams yra nerentabili našta: dvarų nuoma vieneriems metams nebuvo pelninga, ji nepadengė valdymo ir kitų išlaidų, o dvarų ūkis smuko. Matyt, todėl buvo nutarta diferencijuoti asmenis pagal jiems inkriminuojamą kaltę ir paskirtą bausmę. Krašto viršininkai gavo

M. Muravjovo nurodymą sekvestruoti dvarus tik tų asmenų, kuriuos teismas atidavė į kareivius, taip pat ištrėmė į tolimas gubernijas, atėmė luomo teises ir skyrė katogą. Ištrėmtųjų administracine tvarka dvarus jis siūlė ne sekvestruoti, bet skirti prasikaltusiems nuo 10 % iki 50 % baudą [7]. Po metų dėl per didelio sekvestruotų dvarų skaičiaus M. Muravjovas apkaltino gubernatorių ir karo viršininkus, kurie nepagrįstai sekvestravo dvarus tuo atveju, kai kaltinamiems prisidėjus prie sukilimo buvo skirtos baudos, policijos priežiūra ar dvarų savininkams buvo skirta kontribucija. Jis nutarė grąžinti dalį sekvestruotų dvarų, pareikalavo tikslų duomenų apie Valstybės turto rūmų prižiūrimus dvarus, dalį jų grąžino savininkams [2]. 1865 m. balandžio mėn. generalgubernatoriaus padėjėjas įsteigė komisiją, kuriai buvo pavesta apsvarstyti ištrėmtų politiškai nepatikimų asmenų sekvestruoto turto klausimą ir sumažinti sekvestruotąjį turtą [3].

Dalis sekvestruotų dvarų savininkams nebegrižo. Jų likimą lėmė Ypatingosios komisijos, kuriai vadovavo Ministrų komiteto pirmininkas P. Gagarinas, nutarimas, priimtas atsižvelgiant į naujo Vilniaus generalgubernatoriaus K. Kaufmano siūlymus įpareigoti sekvestruotų dvarų ir iš krašto ištrėmtų sukilimo dalyvių dvarų savininkus per dvejus metus iki 1867 m. gruodžio 10 d. savarankiškai parduoti nuosavybę stačiatikiams rusams arba protestantams. Pasibaigus nustatytam terminui, neparduotus dvarus liepta parduoti iš varžytinių, neatsiradus pirkėjų – perimti į valstybės išdą, o buvusiems savininkams mokėti metinę 5 % rentą. Šis nutarimas buvo įtrauktas į 1865 m. gruodžio 23 (10) d. įsaką [66, 179–181].

Remiantis Vilniaus generalgubernatoriaus potvarkiu buvo surinkti duomenys apie privalomai parduotinus dvarus. Jų sąrašus, kuriuose nurodytas savininkas ir apytikslis dvaro žemių plotas, 1866 m. išspausdino Vilniaus gubernijos valdybos spaustuvė. Paskelbti sąrašai rodo, kad Vilniaus gubernijoje reikėjo privalomai parduoti 111 dvarų (95 savininkai), iš viso 146 497 deš. žemės (1 deš. = 1,09254 ha), iš jos 44 330 deš. (įskaitant miškus) priklausė grafui Jonui Tiškevičiui. Kauno gubernijoje numatyta parduoti 121 dvarą (114 savininkų), iš viso 59 773 deš. žemės [52; 53]. Dauguma šių dvarų priklausė iš krašto ištrėmtiems bajorams [plg. 50; 51], tad jie buvo parduoti arba atiteko valstybės išdui. Itin retais atvejais parduoti dvarai grįždavo buvusiems savininkams. Antai 1873 m. Aleksandras II sugrąžino Jonui Tiškevičiui visus jo išparduotus dvarus [29]. Į privalomai parduotinių dvarų sąrašą nepatekė sekvestruoti dvarai grįžo savininkams, kai pagal 1867 m. gegužės 7 d. imperatoriaus įsaką nebaigtos sukilimo dalyvių bylos, išskyrus pripažintųjų sunkiais nusikaltėliais, buvo nutrauktos [4].

Sukilimo dalyvių dvarai buvo konfiskuojami remiantis Karinio baudžiamojo kodekso I dalies 176 straipsniu, kuris skelbė, kad pasienio gubernijose sukilusiems taikoma ne tik bausmė, bet ir turto konfiskacija [49, 1–2], trukusi beveik dešimtmetį. Per vykusių akciją konfiskuotų dvarų statusas ir skaičius nuolat kito: dalis dvarų buvo parduota, dalis perkvalifikuota į sekvestruotus, dalis grįžo savininkams. Be to, vieni dvarai buvo konfiskuojami visi, kitų dvarų nusavinta tik ta dalis, kuri priklausė ištrėmtam ar žuvusiam sukilėliui, dėl to konfiskacija vyko lėtai, dvarą reikėjo aprašyti ir padalyti nuosavybę.

Kaip keitėsi konfiskuotų dvarų statistika Vilniaus gubernijoje, rodo Valstybės turto rūmų / valdybos ataskaitos. 1863 m. dvarų konfiskavimas apskritai nevyko. 1864 m. buvo konfiskuoti 57 dvarai, iš jų 29-ių – tik dalis, 1865 m. Rūmai disponavo 91 konfiskuotu dvaru, iš jų 47-ių perimta tik dalis. 1867 m. šis skaičius nebuvo pakitęs, bet tais metais buvo konfiskuoti dar 4 dvarai, o 5 dvarai buvo grąžinti savininkams, valdyboje liko 90 konfiskuotų dvarų, iš jų 59-ių – tik dalis. Iki 1874 m. konfiskuotų dvarų skaičius mažai keitėsi. Nedidelė dalis dvarų buvo parduota – visas dvaras arba padalijus jį sklypais, keli dvarai grąžinti savininkams [31–37]. Duomenų apie Kauno gubernijoje konfiskuotus dvarus yra ne už visą

aptariamąjį laikotarpį. Yra žinoma, kad 1864 m. spalio 1 d. – 1864 m. gruodžio 18 d. Kauno gubernijoje buvo konfiskuoti 96 dvarai [43]. 1866 m. vasario 4 d. duomenimis, Kauno gubernijos valstybės turto valdyba prižiūrėjo 57 konfiskuotus dvarus, iš jų 22-ų dvarų buvo konfiskuota tik dalis [40].

Visi konfiskuoti dvarai turėjo būti vienaip ar kitaip parduoti, tačiau dėl vykdomos valstiečių reformos, įvairių teisinių ir biurokratinių procedūrų šis procesas užsitęsė.

1863 m. sukilimo dalyvių dvarų konfiskavimo bylos Vakarų gubernijose buvo nutrauktos, kai imperatorius patvirtino 1873 m. gegužės 11 d. Ministrų komiteto nutarimą baigti visas senas turto konfiskavimo bylas ir nepradėti naujų [48.3]. 1874 m. vasario 3 d. Ministrų komiteto nutarimu patikslinta, kad dvarų konfiskavimas panaikinamas, jeigu bylos nebaigtos nagrinėti iki 1873 m. gegužės 11 d., o iki 1874 m. nebuvo baigta teisinė dvarų perėmimo procedūra ir galutinai neatiteko valstybės išdui, taip pat tais atvejais, jeigu dėl jų nebuvo specialaus sprendimo. Dvarus leista grąžinti savininkams, tačiau su sąlyga, kad dėl to nenukentės trečiųjų asmenų, pvz., kreditorių, interesai, grąžintų dvarų savininkai nereikš jokių pretenzijų ir nereikalaus grąžinti per konfiskavimo laiką surinktas į išdą dvarų pajamas [48.4]. Vilniaus gubernijos valstybės turto valdybos 1874 m. ataskaita rodo, kad tais metais savininkams sugrąžinti 42 dvarai, 1876 m. valdybos žinioje liko 15 konfiskuotų dvarų [38, 39].

RUSŲ DVARININKŲ GRUPĖS SUSIDARYMAS. ŽEMĖVALDOS VEIKSNYS

Turtinių sankcijų taikymas sukilimo dalyviams buvo instrumentinio pobūdžio ir negalėjo pakirsti bajorų žemvaldžių pozicijos Vakarų krašte. Pagal valdžios sumanymą tai turėjusi padaryti socialinė ir tautinė opozicija, kuriai sukurti buvo panaudotas žemėvaldos veiksnys. M. Muravjovo idėja performuoti krašto socialinę struktūrą ir vietos bajorų socialiniu konkurentu paversti valstiečius [63; 70] buvo įgyvendinama visą XIX a. antrąją pusę.

Rusų žemvaldžių kolonizacija siekta suformuoti elitinę rusų dvarininkų grupę, priešinamą vietos dvarininkams. Tikėtasi, kad ji užims vyraujančias pozicijas krašto bajorų luomo struktūroje, biurokratiniame aparate, taps režimo atrama įgyvendinant savivaldos ir teismų modernizacijos reformas. Šią idėją optimistiškai suformulavo Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas, rusų dvarininkų žemėvaldos įdiegimo Vakarų krašte projekte nutapęs idealų elitinio ruso kolonisto paveikslą: „[rusų dvarininkai] norės pirkti dvarus Šiaurės vakarų gubernijose, jie atsiveš į kraštą ne tik savo šeimas, bet ir tarnus, galiausiai dauguma jų patrauks paskui save ir valstiečius, todėl visi, Šiaurės vakarų gubernijose įsigiję dvarų, paklos ištisos rusų gyvenvietės pamatus, pasodins Lietuvos žemėje stačiatikybės krūmą. Neverta nė kalbėti apie moralinę įtaką, kurią krašte darys, pvz., 10–12 rusų dvarininkų, apsigyvenusių vienoje apskrityje. Taip pat nekalbant apie tai, kad jie bus paspirtis vietos valdžiai, vykdančiai vyriausybės nurodymus, nes jie sudarys pasirengusį ir sėslųjį elementą, tinkamą žemietijoms, iš dalies ir teismų reformai, jie bus patikimas stačiatikybės plėtros ir įsišaknijimo krašte laidas, jie atsineš ir išvystys rusišką liaudiškumą ir palaikys liaudies mokyklas, suteikdami joms rusišką kryptį“ [63, išnaša Nr. 39].

Pirmieji žingsniai, atvedę į kraštą rusų žemvaldžius kolonistus, buvo nukreipti į stiprių rusų žemvaldžių grupės sudarymą ne itin paisant jų socialinės kilmės. Valstybės turtų ministro A. Zelenojaus pasirašyti 1864 m. kovo 5 d. nuostatai „Apie lengvatas, privilegijas ir paskolas perkantiems valstybinius ir privačius dvarus Vakarų gubernijose“ numatė lengvatines sąlygas valstybinių ir iš varžytinių už skolas parduodamų dvarų, taip pat „lenkų kilmės“ dvarininkų savo noru parduodamų dvarų pirkėjams. Galima pirkėjų kategorija buvo apibrėžta kaip visos imperijos ir visų luomų gyventojai, svarbu – „ne lenkų kilmės“ ir ne žydai. Jiems buvo

suteikta teisė į 6 % paskolą, įskaitant dvaro skolą valstybei, gražinamą per 37 metus. Pirmos ir antros gildijų pirkliais, įsigijusiems dvarą be paskolos už ne mažiau kaip 15 tūkst. rb arba sutikusiems sumokėti dvaro skolą, siekiančią ne mažiau kaip 30 tūkst. rb, arba įsigijusiems dvarą už paskolą buvo pažadėtas paveldimo garbės piliečio vardas. Tačiau nuostatai numatė pinigines ir teisines sankcijas nemokiems paskolos gavėjams, taigi jie nebuvo apdrausti nuo įsigyto dvaro atėmimo ir pardavimo iš varžytinių. Be to, jiems buvo uždrausta įsigytus dvarus parduoti, nuomoti arba perduoti valdyti lenkams ir žydams. Pastariesiems leista išnuomoti tik degtinės varyklas ir smukles. Norint gauti paskolą, neviršijančią pusės dvaro vertės, reikėjo generalgubernatoriaus tarpininkavimo ir valstybės turto ministro leidimo [49.1]. Šie nuostatai buvo pagrįsti ne ekonomine, bet politine prielaida. Kliovimasis tautiškumo veiksmu iš anksto apribojo žemės apyvartos galimybes vidaus rinkoje. Be to, jie nesuteikė potencialiems kolonistams rimtesnių garantijų savo rankose išlaikyti įsigytus dvarus.

Rusų dvarininkų kolonizacijos plėtrai turėjo padėti istoriografijoje plačiai aptarta 1865 m. liepos 23 d. instrukcija, kurią parengė Ministrų komitetas, atsižvelgęs į M. Muravjovo siūlymus sudaryti lengvatines sąlygas įsitvirtinti Vakarų krašte tarnaujantiems karininkams ir valdininkams, pageidavusiems čia pasilikti, taip pat kitiems patikimiems rusų kilmės asmenims, kurie panorės apsigyventi krašte. Jiems buvo leista pirkti laisvai, ne iš varžytinių, valstybinius dvarus, fermas, žemę ir nekilnojamąjį turtą mieste. Pardavimui skirtas fondas turėjo būti sudarytas iš laisvų valstybinių žemių, taip pat iš konfiskuotų vietinių bajorų dvarų, galutinai perimtų į valstybės išdą. Orientaciją į vidutinį ir stambesnę pirkėją rodė pardavimui skirtų sklypų dydis: 300–600, 600–1 000 deš., o ypatingais atvejais ir daugiau. Kartu su žeme turėjo būti parduodami ūkiniai pastatai ir atskirai nuomojamos ūkio šakos. Konfiskuoti dvarai su stambiomis gamyklomis ar fabrikais į dalijamų sklypų kategoriją nepateko. Įsivaizduojamas dvarų pirkėjas tai – Vakarų krašte civilinę (ne karo) tarnybą atliekantys karininkai ir valdininkai „ne lenkai“, taip pat rusai, nusipelnę valstybės tarnyboje ar visuomeninėje veikloje ir pageidaujantys persikelti gyventi į Vakarų kraštą. Kitaip tariant, pagal šios instrukcijos taisykles dvarą galėjo įsigyti asmenys, priskirtini elitiniams visuomenės sluoksniams. Tačiau ir į šią kolonistų kategoriją žiūrėta selektyviai: jų uolią tarnybą ir politinį patikimumą turėjo paliudyti jų tiesioginiai viršininkai. Didesnio kaip 600 deš. dvaro galėjo tikėtis tik laikomi itin naudingais kraštui asmenys. Pirkliai ir miestiečiai galėjo pretenduoti tik į nekilnojamąjį nuosavybę mieste.

Pirkėjams suteikiamos lengvatos priklausė nuo jų tarnybinių nuopelnų. Atlyginimas už gerą tarnybą buvo leidimas pirkti dvarą ar namą mieste be užstato, visą pirkinio sumą išmokėti per 20 metų be palūkanų, taip pat nemokėti pirkimo ir pardavimo sutarties mokesčio. Kitiems pirkėjams suteikta galimybė mokėti už įsigytą dvarą 37 metus su 6 % palūkanomis. Paskolos ar lengvatų suteikimas buvo susijęs su rizika. Visą teisę į dvarą savininkas galėjo įgyti tik visiškai atsiskaitęs už pirkinį. Laiku nesumokėjęs paskolos ir palūkanų pirkėjas rizikavo netekti ne tik dvaro, bet ir visų buvusių įmokų. Instrukcija dar kartą patvirtino naujiems dvarų savininkams ir jų paveldėtojams numatytą draudimą parduoti, dovanoti, perleisti, įkeisti ar nuomoti dvarus lenkams ir žydams. Atrinkti potencialius pirkėjus buvo pavesta generalgubernatoriams ir valstybės turto ministrui, tačiau galutinį žodį turėjo tarti imperatorius. Ta pati leidimų tvarka galiojo, jeigu dvaro pirkėjas vėliau ketintų parduoti įsigytą dvarą, bet tik rusų kilmės asmeniui [49, 37–44]. Vykdydamos šią instrukciją vietos valdžios institucijos susidūrė su praktinėmis kliūtimis, pirmiausia – ribota galimybė iš disponuojamo žemės fondo suformuoti reikiamo dydžio sklypus. Todėl 1867 m. balandžio 24 d. Valdančiojo Senato įsakas leido formuoti mažesnius sklypus (50–300 deš. ir 20–50 deš.) ir

juos tomis pačiomis lengvatinėmis sąlygomis parduoti smulkesniems tarnautojams rusams: iki 300 deš. sklypai buvo skirti Vakarų krašte tarnaujantiems ir politiškai patikimiems valdininkams, o smulkūs sklypai – labiausiai pasižymėjusiems kaimo liaudies mokyklų mokytojams ir valsčių raštininkams [49, 90–91].

Itin reikšmingas žingsnis, turėjęs sustiprinti rusų dvarininkų poziciją krašte, buvo 1865 m. gruodžio 10 d. Valdančiojo Senato įsakas, uždraudęs lenkų kilmės asmenims įsigyti naujų dvarų devyniose Vakarų krašto gubernijose. Tuo pačiu įsaku reikalauta parduoti rusų kilmės asmenims, stačiatikiams ar protestantams, sekvestruotus ir nesekvestruotus ištremtų iš krašto sukilimo dalyvių dvarus arba juos apkeisti į dvarus kitose imperijos gubernijose [49, 48–50]. Siekiant geresnių rezultatų ir užtikrinti akcijos vykdymo kontrolę, visų Šiaurės vakarų krašto dvarų pardavimas buvo pavestas Vilniaus gubernijos valdybai [49, 92].

Reikia pasakyti, kad rusų valdininkų, norinčių tuoj pat lengvatinėmis sąlygomis įsigyti konfiskuotus sukilėlių dvarus, netrūko. Pirmiausia tų, kurių darbas buvo tiesiogiai susijęs su žemėtvarka. Jie net bandė, apeidami įstatymus, išsinuomoti nusižiūrėtą dvarą iki gaus leidimą jį įsigyti [24].

Tačiau užduoties suformuoti rusų dvarininkų žemėvaldą įgyvendinimas susidūrė su kliūtėmis, kurios iš esmės lėtino kolonizacijos plėtrą ir tempą. Jos pradžia sutapo su valstiečių reformos vykdymu, todėl vietos administracijai vienu metu teko spręsti žemėvaldos ir žemėnaudos problemas. Tam, kad būtų suformuoti pardavimui tinkami sklypai konfiskuotuose dvaruose, daugumą jų reikėjo padalyti tarp valstybės ir dvarų bendraturčių arba paveldėtojų, atsiskaityti su dvarų savininkų kreditoriais. Dalies konfiskuotų dvarų skolos viršijo jų nustatytąją vertę, o tokiais atvejais generalgubernatorius reikalavo dvarą parduoti tik iš varžytinių. Nors valdžia disponavo šiokiu tokiu valstybinių žemių fondu (pvz., 1866 m. sausio pradžioje Kauno gubernijoje buvo 52 neišnuomos ir 36 dvylikai metų išnuomos fermos (apie 17 tūkst. deš.), taip pat 20 tūkst. deš. laisvų ganyklų ir šienaujamų pievų), liustracijos komisijoms buvo liepta skirstant žemę nepažeisti valstiečių interesų, todėl, kol liustracijos darbai nebuvo baigti, sklypai iš konfiskuotų dvarų žemių buvo formuojami lėtai [8]. Norėdamas paspartinti šiuos darbus K. Kaufmanas liustracijos komisijoms liepė vertinti tik tuos konfiskuotus dvarus, kuriuose žemę atidalijus valstiečiams liko daugiau kaip 1 000 dešimtinių. Smulkesniuose dvaruose jis leido parduodamus sklypus sudaryti taikos tarpininkų suvažiavimams ir tikrinimo komisijoms [1; 42], tačiau tai nedavė apčiuopiamų rezultatų.

Rusų dvarininkų žemėvaldos susidarymo tendencijos 1866–1873 m. išsamiai aptartos Vilniaus generalgubernatoriaus Aleksandro Potapovo ataskaitose apie padėtį jam pavaldžiose gubernijose. 1866–1870 m. ataskaitoje buvo pateikti duomenys apie Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijas. Šiais duomenimis, 1870 m. rugsėjo 1 d. minėtose gubernijose 2 097 vietiniai dvarininkai valdė 2 371 488 deš. žemės (iš jų Vilniaus gubernijoje 399 dvarininkai valdė 339 713 deš., Kauno gubernijoje 505 dvarininkams priklausė 389 717 deš. žemės) ir tik 493 rusų kilmės pirkėjai jose įsigijo 354 358 deš. žemės. Didžiausią paklausą turėjo vadinamieji „instrukciniai“ dvarai ir žemės sklypai. Keturiuose gubernijose tokių dvarų (iš viso 146 334 deš. žemės) įsigijo 373 pasižymėję tarnyboje valdininkai, tarp jų Vilniaus gubernijoje 28 980 deš. žemės pirko 94 asmenys, Kauno gubernijoje 18 035 deš. žemės pirko 52 asmenys. Be to, keturiuose gubernijose dar 22 asmenys savo iniciatyva pirko 18 096 deš. žemės. Tiesiai iš savininkų buvo nupirkti 124 privalomai parduodami dvarai (Vilniaus gubernijoje – 33 dvarai su 102 509 deš. žemės, Kauno gubernijoje – 52 dvarai su 58 530 deš. žemės), iš varžytinių buvo parduoti 98 privalomai parduodami dvarai su 46 262 deš. žemės (iš jų Vilniaus gubernijoje parduota 30 dvarų su 11 615 deš., Kauno gubernijoje parduoti 37 dvarai su 14 370 deš. žemės)

[28.1]. 1871–1873 m. dvarų pardavimo tendencijos liko tos pačios. Per tą laiką Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose 212 rusų žemvaldžių įsigijo 110 446 deš. žemės: Vilniaus gubernijoje – 32 385 deš. (79 asmenys), Kauno gubernijoje – 33 562 deš. (71 asmuo). Kaip ir anksčiau, tai buvo „instrukciniai“ ir privalomai parduodami dvarai, įsigyti lengvatinėmis sąlygomis tiesiai iš savininkų arba iš varžytinių [29].

A. Potapovo manymu, tokia padėtis reiškė, kad per devynerius rusų žemvaldžių kolonizacijos metus vyriausybės tikslai, susiję su priverstiniu žemėvaldos persikirstymu Vakarų krašte, pasiekti nebuvo. Šį teiginį jis pagrindė statistikos duomenimis, kurie rodo, kad 1873 m. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose 11 581 „lenkų kilmės“ žemvaldžiui (ataskaitoje pabrėžta, kad išskyrus valstiečius) priklausė 3 480 729 deš. žemės, o „ne lenkų kilmės“ 1 299 žemvaldžiams priklausė 1 088 079 deš. žemės [29.1]. Ženkliai išaugęs tiek lenkų, tiek „ne lenkų“ žemvaldžių skaičius ir jiems priklausančios žemės plotas, palyginti su 1870 m. duomenimis, gali būti paaiškintas tuo, kad pirmoje ataskaitoje buvo pateikti duomenys tik apie dvarininkus, o antroje į šį skaičių buvo įtraukti dvarininkai, smulkių žemės sklypų savininkai ir sklypų miestuose savininkai. Tačiau tai tik prielaida, nes ataskaitoje nėra paaiškinimų, kaip buvo sudaryti duomenys. Matyt, taip pateikta statistika turėjo sušvelninti neigiamas išvadas apie rusų dvarininkų kolonistų pasyvumą: nors šiose trijose gubernijose „ne lenkai“ sudarė 10 % visų žemės savininkų, jiems vis dėlto priklausė 23,8 % žemės.

Socialinis ir tautinis eksperimentas, turėjęs „radikaliai pakeisti krašto žemvaldžių luomo sudėtį“ [66, 180], pirmajame jo įgyvendinimo etape nepavyko. A. Potapovui ir ataskaitas rengusiai jo aplinkai šio kuklaus rezultato priežastys buvo rimtos ir nevienareikšmės. Jie objektyviai vertino XIX a. 7-ajame dešimtmetyje imperijoje vykusias permainas. Tai buvo ekonominės, techninės, socialinės ir kultūrinės imperijos modernizacijos laikotarpis. Ataskaitos rengėjai pabrėžė, kad valstiečių, savivaldos, teismų ir kitoms reformoms reikėjo didelių ekonominių, kapitalo ir žmogiškųjų išteklių, todėl vargu ar atsiras pakankamai žmonių, „pasirengusių savo verslumą ir kapitalą panaudoti ne imperijos centre, bet ekonomiškai nualintuose pakraščiuose, persikelti į priešišką ar bent jau svetimą aplinką“. Potencialiais dvarų pirkėjais galėjo būti tik asmenys, „čia atvykę visai dėl kito tikslo“, t. y. tie, kurie atvyko malšinti sukilimą, administruoti kraštą, vykdyti valstiečių reformą ir rusifikuoti krašto gyventojus. Ataskaitos rengėjai teigė, kad dvarams supirkti atsiųstų valdininkų gal būtų pakakę, bet jie neturėjo lėšų nei dvarui pirkti, nei ūkiui plėtoti, o vietos dvarininkai stengėsi neišleisti dvarų iš savo rankų, solidariai remdami pašlijusių dvarų savininkus finansiškai, atidėdami skolų mokėjimo terminus ir pan., todėl varžytinės ar laisvas pardavimas buvo neefektyvi dvarų pardavimo forma. Nedaug žmonių pasinaudojo specialių įstatymų numatytais lengvatomis ir paskolomis. Valstybės išdas nutraukė paskolų teikimą, įvairios institucijos dėl skirtingų priežasčių atsisakė atidėti išdo skolų mokėjimo terminus, nepasiteisino trumpai veikusi privati kredito institucija, lėšų pritrūkusi Dvarų pirkėjų Vakarų gubernijose draugija (*Товарищество приобретателей имений в Западных губерниях*). Pirkėjai rusai, net įsigiję dvarus itin palankiomis sąlygomis, retai galėjo gauti tvarkingą ir ūkiškai rentabilų dvarą, todėl jam atkurti reikėjo papildomų investicijų. Retas naujasis dvarininkas galėjo pasisamdyti tinkamą dvaro valdytoją: samdyti lenką, išmaniusį dvaro ūkį, draudė įstatymas, valdytojų rusų Vakarų kraštas neviliojo, samdyti užsieniečių galėjo tik labai turtingas dvarininkas. Be to, dažną būsimą kolonistą neviliojo perspektyva netekti dvaro ir jį įdėtų lėšų laiku neatsiskaičius už paskolą, skolas ir mokesčius [28].

1869 m. vietos administracija ragino naujuosius krašto žemvaldžius rusus įsirašyti į apskrities, kurioje pirko dvarą, bajorų genealogijos knygas, kad ateityje galėtų pretenduoti į

renkamąją tarnybą. Ta proga apskričių policijos valdybos rinko duomenis, kuriuos apskričių bajorų vadovai teikė gubernijos administratoriams. Duomenys buvo pateikti ne visi, rinkti atmestiniai, vadovaujantis skirtingais kriterijais: vieni pateikė duomenis apie dvarininkus rusus, kiti – apie dvarininkus „ne lenkų kilmės“. Antai Kauno gubernijoje buvo sudarytas 86 rusų žemvaldžių sąrašas, iš jų penkių giminės Lietuvoje įsikūrė XIX a. pradžioje, kiti – krašte tarnavę atsargos karininkai, įvairių rangų valdininkai, du pirkliai, septynios moterys (dauguma jų valdininkų našlės) [45; 46].

Vilniaus gubernatoriaus kanceliarijoje buvo sudarytas išsamesnis Vilniaus gubernijos „ne lenkų kilmės“ žemvaldžių, tarp kurių įrašyti rusai, sąrašas. Jo duomenys rodo, kad gubernijoje susidarė nedidelė „lenkų kilmės“ bajorams priešpriešinama žemvaldžių grupė, turėjusi skirtingų konfesinių, tautinių ir socialinių bruožų.

1 lentelė. „Ne lenkų kilmės“ žemvaldžių pasiskirstymas pagal konfesiją Vilniaus gubernijoje 1864–1870 m.

Apskritis	Stačiatikiai	Evangelikai liuteronai	Evangelikai reformatai	Musulmonai	Iš viso
Vilniaus	45	8	3	20	76
Ašmenos	31	6	1	26	64
Dynos	32*	–	1	–	33
Lydos	34	9	3	17	63
Trakų	38	8	1	32	79
Švenčionių	23	4	1	10	38
Vileikos	33	3	3	8	47
Iš viso	236	38	13	113	400

Šaltinis: [25; 47]. * Iš jų vienas sentikis. Lentelėje nurodytas dvarų savininkų skaičius iš tikrųjų buvo mažesnis. Savininkai, turėję dvarų keliose apskrityse, lentelėje nurodyti po kelis kartus.

Daugumą „ne lenkų“ kilmės žemvaldžių sudarė stačiatikiai, priskiriami rusų kilmės žmonių kategorijai. Tarp jų pateko ir tie, kurie atsivertė į stačiatikybę, tikėdamiesi išvengti vietiniams bajorams taikomų apribojimų žemėvaldos srityje, pvz., Dynos apskrities Čeresų dvaro savininkas Mykolas Radvila [47, 75] arba tos pačios apskrities Uzmėnų dvaro savininkas Edmundas Oginskis, ar Tadulino ir Belobrodės dvarų savininkė Ignoto Lopacinskio našlė [47, 76] ir kt. Kita stambesnė „ne lenkų“ žemvaldžių grupė – Lietuvos totoriai, kuriems nebuvo taikomas 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas. Socialiniu požiūriu daugumą žemės savininkų sudarė bajorai ir stambūs bei smulkūs rusų valdininkai, kurių socialinė kilmė nėra aiški, keletas miestiečių ir du pirkliai.

2 lentelė. „Ne lenkų kilmės“ žemvaldžių dvarų ir įsigytų žemės sklypų dydis Vilniaus gubernijoje 1864–1870 m.

Konfesija	Dešimtinės								Iš viso dvarų
	iki 50	51–200	201–400	401–600	601–800	801–1 000	1 001–2 000	Virš 2 000	
Stačiatikiai	22	81	62	34	13	13	29	15	269
Evangelikai liuteronai	4	8	10	3	1		7	9	42
Evangelikai reformatai			2		1	1	8	7	19
Musulmonai	45	54	9	1	4		1	1	115
Iš viso	71	143	83	38	19	14	45	32	445

Šaltinis: [25, 47]. Dvarų ir savininkų skaičius 1–2 lentelėse nesutampa, nes vienam savininkui galėjo priklausyti keli dvarai, be to, pateikti skirtingi duomenys apie vienam savininkui priklausančių kelių dvarų žemės plotą: nurodomas bendras plotas arba pagal atskirus dvarus.

Pagal žemėvaldos dydį dauguma rusų žemvaldžių priklausė vidutiniam sluoksniui, bet buvo ir stambių žemvaldžių. Tarp jų, ko gero, daugiausia žemių supirko atsargos generolas Dmitrijus Mavrosas, įsigijęs kelis dvarus Lydos apskrityje ir Kaltanėnų dvarą Švenčionių apskrityje, iš viso per 10 tūkst. deš. žemės [47, 83, 88]. Tarp evangelikų reformatų (dauguma jų buvo senieji vietiniai žemvaldžiai) išsiskyrė vienas stambiausių krašto žemvaldžių Petras Vitgenšteinas, kuriam priklausė daugiau kaip 130 tūkst. deš. žemės Ašmenos, Dysnos, Trakų, Vileikos ir Vilniaus apskrityse [47, 68, 76, 83, 91]. Tarp liuteronų tikėjimo žemvaldžių minėtinas generalinis konsulas Rygoje Kristijonas (Christianas) Vermanas, įsigijęs tris dvarus Vilniaus apskrityje ir Valažino miestelį Ašmenos apskrityje, iš viso daugiau kaip 44 tūkst. dešimtinių [47, 71, 93]. Dauguma totorių musulmonų priklausė smulkiųjų žemvaldžių kategorijai, o savo turtą paveldėjo; retas jų XIX a. antrojoje pusėje pirko stambų dvarą, kaip tai padarė Lenkijos Karalystės Kališo gubernijos valdybos patarėjas Dovydas Bazarevskis, Ašmenos apskrityje nusipirkęs Bonifacovo dvarą [47, 91], ir Bergeliškių bei Kutų savininkas atsargos majoras Machmetas Achmatovičius, toje pačioje apskrityje įsigijęs ir Tetiuchovščiznos dvarą [47, 93]. Taigi „ne lenkų“ žemvaldžių grupė buvo mišri, pusę jos sudarė naujieji kolonistai.

IŠVADOS

Po 1863–1864 m. sukilimo Rusijos imperijos politikoje Šiaurės vakarų krašto atžvilgiu ypatingą vaidmenį vaidino žemėvaldos veiksnys. Privati žemės nuosavybė buvo reguliuojama politinėmis represinėmis priemonėmis mažiausiai paisant ekonominių tikslų. Represijų ir spaudimo žemėvaldos srityje objektas pirmiausia buvo krašto smulkieji, vidutiniai ir stambieji bajorai žemvaldžiai. Siekdama įveikti didžiausią savo konkurentą kovoje dėl įtakos krašto visuomenei imperijos valdžia paskelbė, pasak D. Beauvois, „kovą dėl žemės“, kurioje naudojo politines, socialines, tautines ir ekonomines priemones. Ši kova tęsėsi iki Rusijos imperijos žlugimo. Per visą XIX a. antrąją pusę – XX a. pradžią imperija stengėsi išstumti bajorus žemvaldžius iš dvarų, keisdama taktiką, metodus ir instrumentus.

Pirmasis šios kovos dėl žemės etapas truko 1863–1873 metais. Šiuo laikotarpiu susiformavo aiški imperinės politikos strategija ir kryptis: pakirsti vietos elito jėgas, sukurti stiprią socialinę ir tautinę / konfesinę atsvarą, pajėgią išstumti vietos elitą iš svarbiausių pozicijų visuomenėje. Šiuo laikotarpiu dėl daugybės priežasčių nebuvo įgyvendinta M. Muravjovo vizija pakeisti krašto socialinį veikėją, atsiremti į vietinį ir atkeltą rusų valstietį. Daug vilčių dėta į bajorų luomo, pirmiausia žemvaldžių, sudėties transformaciją. „Lenkų kilmės“ bajorus žemvaldžius turėjo ne tiek pakeisti, kiek atsverti „naujieji dvarininkai“, pageidautina rusų kilmės ir stačiatikiai, bet jais galėjo būti ir protestantai. „Lenkų kilmės“ dvarininkams taip pat buvo priešpriešinami bajorų luomui priklausę krašto senbuviai evangelikai liuteronai, evangelikai reformatai ir totoriai musulmonai. Kilminių bajorų žemvaldžių luominę struktūrą turėjęs griauti „naujųjų dvarininkų“ socialinis modelis: jais galėjo tapti įvairios kilmės į kraštą atsikėlę stambieji ir smulkieji valdininkai (bajorai, dvasininkų vaikai, „raznočincai“), pirkliai ir miestiečiai, atitinkantys tautinius ir politinio patikimumo kriterijus.

Pirmojo etapo rezultatai buvo nevienareikšmiai. Nors turtinių sankcijų taikymu 1863–1864 m. sukilimo dalyviams nesiekta sužlugdyti bajorų luomo, dvarų sekvestravimas ir konfiskavimas taikė į bajorų elito egzistencinį pamatą. Privalomai parduodant sekvestruotus dvarus iš vietos bajorų rankų slydo tėvonijos, jų praradimo mastas nematuotinas skaičiais. Paveldimų dvarų perėjimas į „naujųjų dvarininkų“ rankas keitė krašto žemvaldžių grupės tautinę ir socialinę konsteliaciją. Kitas reikalas, kad rusų žemvaldžių sluoksniu

aptariamuoju laikotarpiu formavosi lėtai dėl objektyvių priežasčių, nevykusios politikos, vietos administratorių skirtingo požiūrio į praktinį užduoties plėsti rusų žemėvaldą įgyvendinimą. Praktiškai šiuo laikotarpiu galima kalbėti tik apie rusų žemvaldžių grupę, kuri neturėjo sluoksnio požymių.

Bajorų žemėvaldos apribojimas pirmąjį dešimtmetį po sukilimo turėjo ir ekonominių pasekmių. Sekvestruotų ir konfiskuotų dvarų ūkis, net jeigu ilgainiui dvarai grįžo savininkams, buvo pasmerktas merdėti daug metų. Politinėmis, ekonominėmis ir socialinėmis sankcijomis buvo dirbtinai ribojama žemės apyvarta, o tai atsiliepė viso krašto ūkiui.

Gauta 2012 04 02

Priimta 2012 04 20

Šaltiniai ir literatūra

- [1] K. Kaufmano 1866 m. birželio 18 d. raštas Kauno valstybės turto rūmų valdytojui. *Kauno apskrities archyvas* (toliau – KAA), f. I-62, b. 1952, l. 14.
- [2] Kauno gubernijos gubernatoriaus 1864 m. spalio 9 d. raštas Kauno valstybės turto rūmams. KAA, f. I-62, ap. 1, b. 977, l. 143.
- [3] Kauno gubernijos gubernatoriaus 1865 m. balandžio 23 d. raštas Kauno valstybės turto rūmams. KAA, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 251. Komisijai vadovavo generolas majoras Aleksandras Dreniakinas, nariai: Vilniaus tardymo komisijos pirmininkas generolas majoras Nikolajus Cylovas, Vilniaus karo apygardos laikinojo auditoriato lauko vyresnysis auditorius pulkininkas Aleksandras Losevas, rūmų patarėjas Nejelovas, Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos Politinio skyriaus valdininkas ypatingiems pavedimams papulkininkis Pavlovas ir Politinio skyriaus viršininkas, kolegijos asesorius Jakovlevas.
- [4] Kauno gubernijos gubernatoriaus 1867 m. birželio 20 d. raštas Kauno valstybės turto rūmų valdytojui. KAA, f. I-62, ap. 1, b. 1968, l. 225v.
- [5] Kauno gubernijos valdybos valdininko Pavlovskio 1863 m. liepos 15 d. raportas Kauno valstybės turto rūmams. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 525, ap. 1, b. 910, l. 23.
- [6] Kauno gubernijos viršininko 1863 m. spalio 22 d. raštas Kauno valstybės turto rūmams. KAA, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 88.
- [7] Kauno gubernijos viršininko 1863 m. lapkričio 5 d. raštas Kauno valstybės turto rūmams. KAA, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 98.
- [8] Kauno liustracijos komisijos viršininko 1866 m. sausio 18 d. raštas Kauno valstybės turto rūmų valdytojui. KAA, f. I-62, b. 1952, l. 6–9.
- [9] Kauno miesto karo gubernatoriaus ir Kauno gubernijos civilinio gubernatoriaus Engelgardto 1863 m. liepos 10 d. raštas Kauno ir Kauno gubernijos apskričių karo viršininkams ir ispravnikams. KAA, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 40. M. Muravjovo programoje valstietis buvo priešpriešinamas ne tiek bajorų luomui, kiek smulkiajai *šlėktai*, dažniausiai neįrodžiusiai bajorystės. Tai rodo praktiškai neįgyvendintas 1863 m. birželio 11 d. M. Muravjovo potvarkis valstybės dvarų žemės sklypus ir sodybas, kuriose gyveno sukilime dalyvavę „šlėkta, vienkiemininkai ir kiti raznočincai“, tuoj pat atiduoti valstiečių bendruomenėms, kurios išdalytą žemę bežemiams daržininkams, trobelninkams ir kampininkams. Jeigu bendruomenės atsisakytų jiems skirti žemę, tai be jų sutikimo gali padaryti vietos valdžia.
- [10] Kauno valstybės turto rūmų tarėjo 1863 m. spalio 5 d. raštas Rūmų valdytojui. LVIA, f. 525, ap. 1, b. 931, l. 38–39.
- [11] Kauno valstybės turto rūmų 1864 m. liepos mėn. raštas Kauno gubernijos viršininkui. LVIA, f. 525, ap. 1, b. 931, l. 24.
- [11.1] Ten pat. Pavyzdžių, kai sukilimo metu valstiečiai siekė patekti į dvarų valdytojus, yra mažai. Tarkime, 1864 m. pradžioje ketinta patikėti administruoti valstiečiui Kasparui Luknaičiui kažkurį

dvarą Panevėžio apskrityje. Paaiškėjus, kad dvaro išlaikymo išlaidos yra didesnės už dvaro metines pajamas, šio ketinimo atsisakyta.

[12] Kauno zemskinio ispravniko 1863 m. liepos 13 d. raportas Kauno valstybės turto rūmams. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 910, l. 21.

[13] S. Nikolajevo 1863 m. rugpjūčio 5 d. laiškas J. Butkovskiui. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 910, l. 82.

[14] Valstybės turto ministerijos 1863 m. spalio mėn. raštas Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernijų Valstybės turto rūmams. *KAA*, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 68.

[15] Vilniaus gubernijos valdybos 1863 m. liepos 4, 19 d. ir rugsėjo 4 d. raštai Vilniaus valstybės turto rūmams. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 900, l. 160, 280, 418.

[16] Vilniaus gubernijos valdybos 1863 m. rugpjūčio 19 d. raštas Vilniaus valstybės turto rūmams. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 900, l. 399.

[17] Алфавитная книга учета лиц, имения которых освобождены от секвестра, Виленская губерния. 1863 год. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 949, l. 1–18.

[18] Ведомость имениям, взятым уже в секвестр за участие владельцев в мятеже Ковенской палатой государственных имуществ. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 910, l. 276–292.

[19] Ведомость о доходах и расходах с секвестрованных имений по Ковенской губернии. *KAA*, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 448–469.

[20] Ведомость о секвестрованных имениях по Ковенской губернии к марту 1864 года. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 913, l. 28–46.

[21] Ведомость секвестрованным имениям в Ковенской губернии с показанием управителей оных и чистого дохода для удовлетворения 10 процентов за управление оными. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 931.

[22] Дело о наложении секвестра на имения Ковенской губернии. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 910, l. 2, 8, 11, 17, 35, 46, 103, 147, 225, 246.

[23] Дело о наложении секвестра на имения участников восстания 1863 г., а также о снятии секвестра, 1863–1864 гг. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 900, l. 10, 106, 107, 114, 143, 152, 165, 166, 172, 192–195.

[24] Дело об отдаче конфискованных имений в арендное содержание Северо-западного края. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 1074, l. 14, 24, 45, 47, 58, 99 ir kt. Pz., 1866 m. pradžioje į žuvusių ar ištremtų sukilėlių dvarus pretendavo Kauno gubernijos liustracijos komisijos pirmininkas A. Goreckis, kurį domino apie 600 deš. sudarę dvarai; dėl Jokūbo Geištoro Ignacogrodo konkuravo pulkininkas Ritčėris ir Kauno valstybės turto rūmų valdininkas Šulcas.

[25] Дополнительный список русским землевладельцам Виленской губернии, 14 декабря 1871 г. *LVIA*, f. 378, Bs. 1868, b. 261, l. 264–269.

[26] Інструкція военно-гражданскаго управленія в уѣздах Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской и Могилевской губерній. *KAA*, f. I-62, ap. 1, b. 979, l. 36v–37.

[27] Інструкція Палатамъ государственныхъ имуществъ для приѣма имѣній подлежащихъ секвестру на основаніи Высочайше утвержденныхъ 15 марта 1863 г. правилъ для управленія сими имѣніями и отчетности въ управленіи. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 900, l. 4–5.

[28] Копия отчета Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора о состоянии Северо-Западного края за 1867–1870 годы. *LVIA*, f. 378, ap. 121, b. 625, l. 52–53, 55–56.

[28.1] L. 50–51v. Susumavus instrukcinių, privalomai parduodamų ir iš varžytinių parduotų dvarų pirkėjų skaičių, jis nesutampa su ataskaitoje nurodytu bendru rusų žemvaldžių, įsigijusių dvarų Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijose, skaičiumi, nurodytu toje pačioje ataskaitoje. Matyt, rengę ataskaitą valdininkai detalizavo tik tuos duomenis, kurie rodė, kaip vykdomi pagrindiniai žemėvaldą formuojantys įstatymai.

- [29] Копия отчета Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора о состоянии Северо-Западного края за 1871–1873 годы. *LVIA*, f. 378, ар. 121, б. 651, л. 88v.
- [29.1] L. 88v–89. Pagal šią ataskaitą, Vilniaus gubernijoje lenkų kilmės žemės savininkų buvo 3 427, jie valdė 1 362 077 deš. žemės, Kauno gubernijoje – 6 195 savininkai ir 1 350 076 dešimtinės. „Ne lenkų kilmės“ žemės savininkų Vilniaus gubernijoje buvo 484, jiems priklausė 385 244 deš., Kauno gubernijoje – 470 savininkų ir 340 540 deš. žemės.
- [30] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1867 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1193, л. 27v.
- [31] Отчет Виленской Палаты Государственных имуществ за 1864 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1035, л. 50.
- [32] Отчет Виленской Палаты Государственных имуществ за 1865 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1094, л. 46.
- [33] Отчет Виленской Палаты Государственных имуществ за 1867 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1193, л. 28, 97–99.
- [34] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1869 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1286, л. 11, 54–55.
- [35] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1870 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. б. 1323, л. 16, 74–76.
- [36] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1871 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1367, л. 26v, 73–74.
- [37] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1872 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1398, л. 31v, 32.
- [38] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1874 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 1450, л. 15.
- [39] Отчет Виленского губернского управления государственными имуществами за 1876 год. *LVIA*, f. 525, ар. 1, 1515, л. 22v.
- [40] Сведения о конфискованных в Ковенской губернии имениях. Составлено 4 февраля 1866 года. *КАА*, f. I-62, б. 1952, л. 17–20.
- [41] Список владельцев Виленской губернии, на имения которых наложен секвестр. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 900, л. 583–663.
- [42] Список конфискованных в полном составе имений, в коих находится более 1 000 десятин земли по Ковенской губернии. *КАА*, f. I-62, б. 1952, л. 15. Kauno gubernijoje buvo tik 4 visiškai konfiskuoti stambūs dvarai: Edvardo Čapskio Kalnaberžė Kauno aps. (1 022 deš.), Stanislovo Volmerio Viduklė Raseinių aps. (3 378 deš.), Antano Jelenskio Ramuldava Ukmergės aps. (1 849 deš.) ir Jono Stanevičiaus Kaunatava Šiaulių aps. (1 252 deš.). Apie Marijono Čapskio Kėdainius Kauno aps. ir A. Jelenskio Aknystos dvarą Ukmergės aps. dar nebuvo tikslių žinių.
- [43] Список конфискованным имениям по Ковенской губернии с 1 октября 1864 г. по 18 декабря 1864 г. *LVIA*, f. 525, ар. 1, б. 913, л. 145–149.
- [44] Список лицам, имения которых остаются под секвестром до 1 октября 1864 г. *КАА*, f. I-62, ар. 1, б. 977, л. 149–168; apie savininkams grąžintus dvarus, ten pat, l. 3–141.
- [45] Список русским землевладельцам, приобретшим в последнее время имения в Северо-Западном крае и к началу 1870 г. подавшим просьбы о записке их в родословные книги по Ковенской губернии. *LVIA*, f. 378, Bs, 1868, б. 261, л. 50.
- [46] Список русским землевладельцам, приобретшим в последнее время имения в Северо-Западном крае и к началу 1870 г. не подавшим просьбы о записке их в родословные книги по Ковенской губернии. *LVIA*, f. 378, Bs, 1868, б. 261, л. 51–54.

- [47] Список русским землевладельцам Виленской губернии, представлен 17 июля 1870 г. LVIA, f. 378, Bs, 1868, b. 261, l. 67–98.
- [48] *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Санкт Петербург, 1866–1877.
- [48.1] Т. 38, № 39377.
- [48.2] Vilniaus gubernijoje šie skyriai buvo panaikinti 1862 m. rugsėjo 1 d., Kauno ir Gardino gubernijose panaikinti pagal 1864 m. vasario 10 ir gegužės 4 d. įsaką. Т. 39, Ч. I, № 40581.
- [48.3] Т. 48, № 52255.
- [48.4] Т. 49, ч. 1, № 53116.
- [49] *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-западномъ краѣ*. Вильна, 1870.
- [49.1] P. 12–18, 21–22. Pagal 1862 m. balandžio 26 d. imperatoriaus paliepimą žydams buvo leista pirkti dvarų žemę ir naudmenas, tačiau, formuojant rusų kolonizacijos Vakarų krašte politiką, buvo pripažinta, kad didžiausiais jų konkurentais įsigyjant dvarus bus žydai. Todėl 1864 m. rugpjūčio 5 d. Valdančiojo Senato įsakas draudė žydams pirkti dvarų ir valstiečių žemę Vilniaus ir Kijevo gubernatoriams pavaldžiose gubernijose.
- [50] *Списокъ высланнымъ изъ края зѣмлевладельцамъ Ковенской губерніи, именія коихъ на основаніи указа 10 декабря 1865 г. подлежатъ обязательной продажѣ* (b. v., b. d.).
- [51] *Списокъ высланнымъ изъ края зѣмлевладельцамъ Виленской губерніи, именія коихъ на основаніи указа 10 декабря 1865 г. подлежатъ обязательной продажѣ* (b. v., b. d.).
- [52] *Списокъ имѣніямъ Сѣверо-Западнаго края, подлежащимъ обязательной продажѣ въ 2-хъ годичный срокъ, на основаніи высочайшаго повелѣнія 10-го декабря 1865 года*. II. По Ковенской губерніи. Вильна, 1866, с. 6–27.
- [53] *Списокъ имѣніямъ Сѣверо-Западнаго края, подлежащимъ обязательной продажѣ въ 2-хъ годичный срокъ, на основаніи высочайшаго повелѣнія 10-го декабря 1865 года*. III. По Виленской губерніи. Вильна, 1866, с. 8–25.
- [54] BEAUVOIS, Daniel. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. Z języka francuskiego przełożył Krzysztof Rutkowski. Sejny, 1996.
- [55] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas. Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos žemėvaldos teisių apribojimai poreforminiu laikotarpiu (1861–1905 m.). Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. *Istorija*, 1969, X, p. 125–141.
- [56] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas. Privatinės žemėvaldos apribojimai Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje (1861–1905). Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. *Istorija*, 1970, XI, p. 121–147.
- [57] JURKOWSKI, Roman. *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864–1904*. Warszawa, 2001.
- [58] SCHMIDT, Waclaw. *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*. Z dodatkiem skorowidza majątków. Warszawa, Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923.
- [59] SMYKOWSKI, Janusz. Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego. *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 w czterech tomach*. T. I: *Historia i ludzkie losy*. Pod red. E. Feliksiak i A. Mironowicza. Białystok, 1996, s. 111–125.
- [60] STALIŪNAS, Darius. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: LII I-kl., 2009.
- [51] *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*. Zestawił Janusz Iwaszkiewicz. Wydawnictwo Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskiej z okazji powszechnej

wystawy w Poznaniu. Warszawa, 1929. Pagal šį sąrašą po 1863 m. Vilniaus gubernijoje buvo konfiskuota 55 dvarai, Kauno gubernijoje – 9 dvarai.

[62] ГРОМАЧЕВСКИЙ, С. Г. *Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с мотивами и разъяснениями*. Санкт-Петербург, 1892.

[63] ДОЛБИЛОВ, М. Д. Консервативное реформаторство М. Н. Муравьева в Литовско-белорусском крае (1863–1865 гг.). *Консерватизм в России и мире: прошлое и настоящее*. Выпуск 1. Воронеж, 2001. Prieiga per internetą: http://conservatism.narod.ru/sb_cons1/sb_cons1.html [žiūrėta 2012 01 22].

[64] ЖИТКО, А. П. *Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914*. Мн.: БДПУ, 2003.

[65] ЖУКОВИЧ, П. *О русском землевладении в Северо-Западном крае со времени присоединения его к России*. С. Петербург, 1895.

[66] КОМЗОЛОВА, А. А. *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*. Москва, 2005.

[67] ПАНЮЦІЧ, Вячаслаў. Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.). *Beloruskie Zeszyty Historyczne*, 1998, № 10, s. 41–55; 1999, № 11, s. 107–125.

[68] *Права по земльвладенію въ Западномъ краѣ*. Б. Г. Ольшамовскаго Присяжнаго Повѣреннаго. С.-Петербургъ, 1899.

[69] САМБУК, С. М. *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*. Минск, 1980.

[70] СТАНКЕВИЧ, А. Очерк возникновения русских поселений на Литве. *Виленский временник*. Книга IV: *Русские поселения Ковенской губернии*. Вильна, 1909, с. I–LXXII.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Shifts of the noblemen land-ownership in the second half of the nineteenth century: sequestration and forfeiture, formation of a Russian landlord group (Kaunas and Vilnius gubernias, 1863–1873)

Summary

The article deals with the use of a factor of land-ownership in the policy of the Russian Empire in the so-called North Western Land. Restriction of the land-ownership was a penalty to the land noblemen for their resistance to the Empire, and an instrument of the Russian nationalistic strategy. The first phase of the land ownership limitation (1863–1873) was characterized by its repressive and forcible nature. Hence, this article aims at: (1) discussing methods of the land-ownership limitation policy, such as: tenure sequestration, forfeiture, bans among which the law of December 10, 1863 was exceptional as the beginning of Russian landlords' taking roots in the land; (2) reconstructing the course as well as results of application of land-ownership restrictions in the Vilnius and Kaunas gubernias.

After the uprising of 1863–1864, regulation of land property by political means did not cover economic goals. The petty, average and big noblemen landowners were the first subjects of repression in the sphere of land-ownership. Seeking to overcome

the main rival in the fight for influence to the society of the land, the imperial authority declared “fight for land” (the term by D. Beauvois), in which it used political, social, national, and eventually economic methods. This fight continued up to the collapse of the Russian Empire.

In the first phase of this fight for land the following strategy and direction of the imperial policy was formed: to cut powers of the local elite, to create a strong social and national / confessional balance weight able to supersede the local elite from the most relevant positions within the society. In this period, due to many reasons M. Muravyov’s vision to replace a social character and lean on local and brought Russian peasants was not implemented. That is why many hopes were set on transformation of the composition of the noblemen class, first of all, landowners. “New landlords”, Russian and Orthodox, also Protestants, did not have to replace noblemen landowners “of Polish origin”, but to counterbalance them. Also, autochthons of the land, such as Lutherans, Evangelical Reformers, and Moslem Tartars belonging to the noblemen class were opposed to the landlords “of Polish origin”. A social model of the “new landlords” had to destroy the class structure of the noblemen landowners: only minor and major officials of various origins, newcomers to the land (noblemen, children of clergy, *raznochintsy* – a sort of officials of non-noble origin), merchants and citizens, matching criteria of national and political reliance, could become new landlords.

Results of the first phase were multiple. Applying of property sanctions to the participants of the uprising of 1863–1864 was not aimed to drive a nail into the coffin of the noblemen class, however, sequestration and forfeiture of their estates point to the existential background of the noblemen elite. Because of compulsory sale of the sequestered estates the patrimonies were sliding from the hands of local noblemen; a degree of these losses is uncountable. Shift of patrimonial estates to the hands of “new landlords” altered the national and social structure of the landowners group. The other thing is that formation of a group of Russian landowners (it did not bear traits of a social layer) was slow because of objective reasons, unsuccessful policy, different attitudes of local administrators towards the practical implementation of the task to extend Russian land-ownership. The limitation of noblemen land-ownership after the uprising had economic consequences as well. Economy of the sequestered and confiscated estates, even if estates came back to their possessors in time, was damned to flounder for many years. Land turnover was limited with the help of political, economic, and social sanctions that rebounded on economy of the whole land.

Key words: uprising of 1863–1864, noblemen land-ownership, sequestration, forfeiture, landowners of “non-Polish origin”, Russian landlords